

DETERMINANTLARIN DİLLƏRİN SİNTAKTİK SİSTEMİNDƏ YERİ

Cümlənin bəzi üzvləri yalnız bu və ya digər baş üzvə deyil, bütövlükdə cümləyə aid olur, cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqədar olur. Bu cür üzvlərə determinant deyilir (latınca *determinans* sözündən olub, *müəyyənləşdirən, aydınlaşdırən* mənasındadır).

XX əsrin ikinci yarısından etibarən sintaksis elminin tədqiqat istiqamətləri genişlənir, cümlələrin formal və semantik cəhətdən genişləndirən vasitələrə diqqət yönəlir. Bu genişliyi determinantlar da yerinə yetirir. Determinantlar müstəqil cümləni genişləndirən vasitələrdəndir və akademik sintaksislərdə əsas bölmələrdən birini təşkil edir. Determinantlar cümlənin həcmi genişləndirən sərbəst söz-formaları, söz birləşmələridir. Determinantlar cümlənin yeni üzvü deyil. O, sadəcə olaraq, öz mövqeyinə görə seçilən zərflik (yer, zaman, səbəb zərfliləri və s.) və tamamlıqdan ibarət olur.

Söz birləşmələrinin mənə tərkibi üç aspektə bölünür: siqnikativ, denotativ və konotativ. A.Kunin yazır ki, əslində belə bölgü yalnız nəzəri cəhətdən mümkündür, çünki, real nitq fəaliyyətində bunların hər üçü eyni zamanda baş verir, belə ki, konotativ aspektin elementləri olan ekzotizm, jarqonizm və s. (5, s. 36).

F.de Sössür dildəki sabit ifadələri sərbəst söz birləşmələrindən belə fərqləndirir: “Biz hər şeydən əvvəl, küllü miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən, daxilindəki, ayrı-ayrı mənalara malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu məqbul sayılır... Bunların ənənəyə görə daşdığı mənə, komponentlərinin bütövlükdəki mənasından və sintaktik quruluşundan aslıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir” (8, s. 122). Ş.Balli də fransız frazeologiyasının ənənəyə görə işlədilməsini qeyd edərək yazır: “... Bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. Dildə sabitləşən birləşmə “frazoloji ifadə” adlanır. Biz bunlardan nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzənləri “ frazeoloji qrup”, elementləri tamamilə bir-birləri əlaqədar olanları “frazoloji bitişmə” adlandırırıq (4, s. 80).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ş.Balli “frazoloji bitişmə” adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda üç əlamətin olduğunu göstərir: 1) sözlərin ayrı yazılması; 2) onların müəyyən sabit sırada və komponentlər arasında başqa sözün daxil edilə bilməməsi və 3) komponentlərdən heç birinin başqa sözlə əvəz oluna bilməməsi. Lakin, o frazeoloji bitişmənin, xüsusilə frazeoloji qrupun komponentlərinin qismən başqa sözlə əvəz edilməsi hallarına yol verildiyini də göstərir (4, s. 89-90).

A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidlərin sturktur tiplərini, onların komponentləri arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarda işlənən tiplərinin müəyyənləşdirəyə xüsusi fikir verir. Müəllif bu qəbildən olan söz birləşmələri sturktur cəhətdən “birzırvəli”, yəni bir tammənəli sözlər bir köməkçi sözün birləşməsindən əmələ gələn, “ikizırvəli” yəni iki tammənəli sözlər bir köməkçi sözün birləşməsindən düzənlər, “çoxzırvəli”, yəni ikidən çox tammənəli sözün bir köməkçi sözlə birləşməsindən yarananlar olmaq üzrə qruplaşdırır (8, s. 203-230).

Lakin N.N.Amosovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidin xüsusiyyəti olan sabitlik məsələsini ideomatikliyin mahiyyətini və bunların sadəcə olaraq dildə təkrar edilən ənənəvi birləşmələrdən fərqi tam genişliyi ilə göstərməmişdir (7, s. 9-10).

V.L.Arxaqelski frazeologiya probleminə həsr edilmiş iri həcmli monoqrafiyasında həm rus dilində, həm də bir neçə başqa dillərdə bu problemin tədqiqi tarixindən bəhs edir, ayrı-ayrı dillərin frazeologiyasının ümumi və xüsusi məsələləri haqqındakı fikirləri nəzərdən keçirir, dil haqqında fənlərdən biri kimi frazeologiyanın tədqiqat obyektindən, onun ümumi cəhətlərindən, sərbəst sintaktik birləşmələrdən fərqi, komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin səciyyəsinə və bu problemin daha bir sıra başqa məsələlərindən ətraflı danışır. Müəllif bu əsərində rus dili frazeoloji vahidlərini “frazemlər” və “sabit frazalar” adı altında iki yerə bölür, bunların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən və tiplərindən bəhs edir. Monoqrafiyada frazeoloji vahidə geniş tərif verilir ki, bununda əsas cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

“Frazoloji vahid dilin inkişaf tarixinin hazırkı mərhələsində söz birləşmələrinin tam və qəti kombinasiyasıdır; Bunlar nitqdə hazır şəkildə işlədilir; ən azı müəyyən ardıcılıqla gələn iki leksik səviyyədə olan sözün qəti müəyyənləşmiş birləşməsindən ibarətdir; qrammatik cəhətdən söz birləşməsi və ya cümlə modeli əsasında dildə mövcud olmuş və ya mövcud olan qaydalara əsasən formalaşmışdır” (3,91).

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif burada frazeoloji vahidlərdən danışarkən “sabit frazalar” adı altında rus dilindəki atalar sözlərini, zərb-məsəlləri və s. geniş mənada frazeologiya kimi nəzərdə tutur.

Dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən söz birləşmələrinin problem ilə daha çox məşğul olan dilçiliyin özündə bu sahənin tədqiqat obyektini hələ qəti şəkildə konkretləşdirilməmişdir.

M.T. Tağıyev söz birləşmələrinin tədqiqat obyektinə “ dar ” və “ geniş “ mənada yanaşılması ilə əlaqədar olmaqla yazır ki, müasir filologiyada elə vəziyyət yaranmışdır ki, bunun nəticəsində “söz birləşmələri” anlayışı hədsiz dərəcədə genişləndirilir, buraya həm sözlər, həm ideomlar və tərkibi terminlər sabit sintaktik konstruksiyaların bütün növləri, atalar sözləri, məsəllər, hikmətli, qanadlı sözlər, çoxlu miqdarda şifahi və yazılı nitqə məxsus stamplar daxil edilir. Müəllif söz birləşmələrinin obyektinin belə qeyri-müəyyən şəkildə düşünülməsinin səbəbinin bu sahədə dərin elmi-nəzəri prinsipə əsaslanan metodoloji bazanın işlənilməsində və filoloji elmlər sahəsində dilçiliklə ədəbiyyatşünaslıq elminin genetik əlaqəsinin az tədqiq edilməsində görür (9, s. 5-6). Müəllif frazeologiyanın obyektindən bəhs edərkən yazır: “Dilçilik

elmlərindən biri olmaq etibarilə frazeologiyanın vəzifəsi yalnız dil strukturasına aid olan söz birləşmələrini tədqiq etməkdir. Frazeologiyanın predmentinin xüsusi dilçilik mənada başa düşülməsi bu məsələni ədəbiyyatşünaslıq-dilçilik və xüsusi ədəbiyyatşünaslıq mənada başa düşülməsindən fərqlənir” (9, s. 5).

Dilçilikdə söz birləşmələrindən bəhs edən müəlliflərin bir qismi onu geniş mənada, bir qismi isə dar mənada nəzərdə tutmuşlar (10, 24, 9; 1). Bu müəlliflərin özləri də geniş mənada söz birləşmələrindən bəhs edərək irəli sürdükleri fikirlərdə bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənirlər. Məsələn, M.Hüseynzadə atalar sözü, məsəllər, ideomatik ifadələri konkret şəkildə qeyd etdiyi kimi, buraya konkret olmayan “başqa söz birləşmələri”- də daxil edir (10, s. 32). Ə.Orucov isə bu məsələdə bəhs edərək yazır; “Məlum olduğu kimi, “frazeologiya anlayışı olduqca genişdir; buraya yalnız mənası komponentlərinin mənasından asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit birləşmələr də: atalar sözü, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, peşə ifadələri, klassik poeziyada rast gəldiyimiz çoxişlənən formul şəklinə düşmüş spesifik ənənəvi ifadələr və s. daxildir” (3, s. 24).

Bütün bura qədər göstərilən, eləcə də digər dilçilik ədəbiyyatında irəli sürülən bir sıra müddəə və mülahizələr, ümumiyyətlə frazeologiya elminin, o cümlədən də alman dili frazeologiyasının tədqiqində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Alman dili söz birləşmələrinin tədqiqinə və təhlilinə həsr edilmiş araşdırmaların böyük əksəriyyətində bu dilin materialı əsasında söz birləşmələrinin meyarı, formalaşması və inkişafı ənənələri, obyekt və onun folklor materiallarına münasibəti, frazeoloji vahid və idiom, frazeologiya və söz, frazeologiya və sərbəst söz birləşməsi, frazeologiya və sabit söz birləşmələrinin növləri, frazeologiya və cümlə, frazeologiya və kontekst kimi bir çox məsələlərdən bəhs edilmiş, həmin məsələlərin bu və ya digər aspekti haqqında ətraflı fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Məlumdur ki, bir çox dillərdə olduğu kimi, alman dilində söz birləşmələrinin müəyyən bir qismi qrammatik cəhətdən formalaşmaqla bitmiş bir fikri bildirir və ilk baxışda sintaktik cümləyə oxşayır. Ayrı-ayrı dillərin söz birləşmələrinin ilə məşğul olan tədqiqatçılar nəqli cümləni xatırladan belə konstruksiyaları müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Müasir rus dilçiliyində V.L.Arxañçelski belə frazeoloji vahidlərə “sabit ifadələr” (3, s. 17), ingilis dili tədqiqatçılarından N.N.Amosova bunlara “Predikatel quruluşlu frazeoloji vahidlər” (7, s. 35) A.V.Kunin isə belə konstruksiyalara “kommunikativ frazeoloji vahidlər” adını vermişdir. Sabit müqayisənin aid olduğu sözə qoşulması stabillik nöqteyi-nəzərdən müxtəlif olur və bir sıra determinatların yaranmasına səbəb olur. Müqayisə kimi hər hansı bir əşyanın və ya heyvanın xarakterik xüsusiyyəti əsas götürülür. *Katze, Schlange, Hund, Fuchs Rabe, Spinne, Kröte, Kaninchen, Hamster, Tiger* kimi heyvanların adlarına qoşulub işlənərək onların xasiyyəti və əlamətlərini insanlara aid edir. Bəzən rəvayətlərdə olan personajlar da “*falsch*” sifəti ilə birlikdə söz birləşmələri əmələ gətirir:

Falsch wie Judas/Hexe/Teufel-Iduna/

“*falsch*” sifəti ilə məişətdə işlənən əşya və maddə adları, abstrakt məvhumlar da söz birləşmələri yarada bilər:

Falsch wie Gift/Nacht/Sünde/Geld

Belə müqayisələr əsas məvhumun (Ausgangsbegriff) ekspressivliyini gücləndirir ki, bu da bütün determinant və ya söz birləşmələri üçün xarakterik xüsusiyyət sayılır.

Hungrig/stark/gesund wie Bär

stehlen wie ein Rabe

treu wie ein Hund/Pferd

Determinant və ya söz birləşmələri də eyni struktur xüsusiyyətlərinə malikdir. İki eyni nitq hissəsi çox vaxt *und, weder... noch, oder* bağlayıcıları və ya sözönülər, məsələn *in, an, bei, mit* və s. bir-biri ilə birləşirlər, eyni zaman da bu növdən olan qeyri-idiomatik qoşa sözlər də eyni struktur ilə səciyyələnərək stabil xüsusiyyət daşıyır. Bu cütlərin komponentləri semantik qohum sözlərdir, bunlar ya sinonim, ya antonim sözlər olub uyğun semantik əlamətlər ifadə edirlər. Bu konstruksiyaların mənası ya hər iki komponentə aid metafor, ya da komponentlərin birinin incə məna çaları, gücləndirilmiş məna və ekspersivliklə səciyyələnir:

Durch dick und dünn

Had und Gut

Blak und bloss

Plus und Minus

Determinantlar bütün nitq hissələrinə aid ola bilər və həmin nitq hissəsinin sintaktik funksiyasına uyğun cümlə üzvü olurlar.

İsimlər:

Im Wind und Wetter

Land und Leute

Hab und Gut

aus Küche und Keller

in Bausch und Bogen

das Kommen und Gehen

weder Salz noch Schmalz

Sifət / zərflər:

kurz und bündig

alt und jung

*kurz und knapp
klipp und klar
toll und voll
weit und breit
ab und zu
klein und fein
krumm und lahm
hinten und vorne*

Elm üslub üçün bir sıra müxtəlif janr və mətnlərdən istifadə olunur və burada da determinantların sayı heç də az deyil (3, s. 79).

*in den Mittelpunkt des Interesses Röcken
in den Vordergrund treten
zur Verfügung stehen
der Meinung sein
außer Acht lassen
in Betracht ziehen
in der Lage sein*

*Aufmerksamkeit schenken
sich bemerkbar machen
einer Sache gerecht werden
es gibt / geht um / handelt sich um*

Bədii əsərlərdə determinantlar geniş işlənir və onları öz funksiyanal-üslubi xüsusiyyətlərinə əsasən söz yaradıcılığını bütün sahələrində tətbiq edilir. Belə əsərlərdə determinantların təsiri aydın nəzərə çarpır, onların ekspressivlik əlamətləri üzə çıxır və belə birləşmələr əsərin estetik-bədii quruluşunu təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyəti. Bakı, 1962
2. Duden. Redenwendungen und sprichwörtlich 16. Redensarten. Dudenverlag. 1998
3. Langenscheidts Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. Neubearbeitung 1998
4. Алиев. К.Ю. Стилистические особенности фразеологии в художественном литературе. АҚД. Баку, 1961
5. Архангельский. В.А- устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов-на-Дону, 1964
6. Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины. А.Д.Д.М. 1964
7. Мильих М.К. О детерминантах. Филологические этюды. Серия «Языкознание», Выпуск 1. Изд-во Ростовского университета, 1972
8. Ожегов. С.И-О структуре фразеологии «лексикографический сборник», вып 2, М. 1957
9. Реформатский А.А- Введение в языкознание М.1955
10. Тагиев.М.Т- Глобальная фразеология современно русского языка (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению) А.Д.Д. Баку, 1966
11. Чернов К. К вопросу о детерминантах. «Вопросы языкознания», 1969, № 1, с. 125-126
12. Шуляк Л.И. Детерминирующие обстоятельства, выражениями, в современном русском языке. Дисс.канд.филол.наук. Ростов н/Д, 1983

Açar sözlər: determinantlar, söz birləşmələri, semantik qohum sözlərdir, qoşa sözlər, müəyyənləşdirən, abstrakt məvhum, cümlə üzvü, nitq hissələri

Keywords: determinants, word combinations, semantically relative words, double words, defining, abstract notion, parts of sentence, parts of speech

Ключевые слова: детерминанты, словосочетания, семантические относительные слова, двойные слова, определение, абстрактное понятие, член предложения, части речи

The Place of Determinants in the Syntactic System of Languages

Summary

The article analyses some parts of a sentence being not only to one or another main part, but to the sentence in a whole, and are related to the common context of the sentence. Such parts are called determinants. Word combinations are different in terms of stability and lead to a number of determinants. The Determinants or word combinations have the same structural features. A number of different genres and texts are used for the scientific style, and here, too, the number of determinants is not few.

Место детерминантов в синтаксической системе языков

Резюме

Данная статья представляет собой анализ, некоторые части предложения относятся не только к тому или иному главному предложению, но и ко всему предложению, и относятся к общему содержанию предложения. Такие члены называются детерминантами. Добавление слова, к которому относится постоянное сравнение, различается по устойчивости и приводит к ряду детерминантов. Детерминанты или словосочетания обладают одинаковыми структурными свойствами. Для научного стиля используется целый ряд различных жанров и текстов, и здесь тоже немало детерминант.

Rəyçi: ped.f.dok. Q.Axundova